

Janusz Spyra

Zarys dziejów Żydów w regionie częstochowskim do I wojny światowej

Region częstochowski¹, o niezbyt jasno określonych granicach i tradycjach, zaczął się kształtować stosunkowo późno, nazwa weszła w użycie dopiero w okresie międzywojennym. Jego centrum stanowi Częstochowa, która w czasie „długiego XIX stulecia” rozwinęła się do pozycji dużego ośrodka miejskiego (przed I wojną światową liczącego ok. 80 tysięcy mieszkańców) i jednego z największych ośrodków przemysłowych Królestwa Polskiego². Obecnie region częstochowski, który przez ćwierćwiecze funkcjonował jako niezależne województwo częstochowskie, stanowi północną część województwa śląskiego (powiaty myszkowski, częstochowski i kłobucki). Jednak w czasach I Rzeczypospolitej większa jego część wchodziła do powiatu lelowskiego należącego do województwa krakowskiego, północno-zachodnią część (starostwo krzepickie, z miastami Krzepice i Kłobuck) do ziemi wieluńskiej, Koniecpol do województwa sieradzkiego. Nic dziwnego, że właśnie Lelów stanowił w tym czasie centrum administracyjne regionu i tutaj najwcześniej rozwinęło się osadnictwo żydowskie.

1. W średniowieczu przez region przebiegały ważne szlaki handlowe, jednak dowodów na obecność Żydów na tym terenie brakuje³, choć zapewne wielu przemieszczało się po nich w celach handlowych. Osiedlać na stałe zaczęli się najpierw w Lelowie, pełniącym funkcję ośrodka powiatu. Przed pożarem miasta w 1547 roku mieszkało tu kilkanaście żydowskich rodzin, pierwsze osiadły tutaj być może jeszcze w końcu XV wieku. Później ich liczba wzrosła do kilkudziesięciu, po kolejnym pożarze zostało jedynie sześciu w 1564 roku. Płacili na rzecz króla jednego złotego od każdego zajmowanego domu oraz pewną ilość przypraw korzennych⁴.

Także w następnym stuleciu Lelów był znaczącym ośrodkiem osadnictwa żydowskiego, a miejscowi Żydzi utrzymywali się głównie z handlu. Od końca XVI wieku rocznie regularnie pięciu–sześciu dostarczało do Krakowa w drobnych partiach wosk, miód, skory, pierze, ale także glejtę i kosy, z powrotem przywożąc m.in. szkło⁵. Stanowili zorganizowaną gminę żydowską z cmentarzem, synagogą i rabinem, która z okazji koronacji

¹ Niniejszy artykuł stanowi skróconą i poprawioną wersję tekstu pt. *Żydzi na ziemi częstochowskiej*, który ukazał się w 2016 roku w Elektronicznej Encyklopedii Województwa Śląskiego, zob.

http://ibrbs.pl/mediawiki/index.php/%C5%BBBydzi_na_ziemi_cz%C4%99stochowskiej

² Ostatnia monografia dziejów miasta *Częstochowa. Dzieje miasta i klasztoru jasnogórskiego*. t. 1, red. F. Kiryk, Częstochowa 2002, s. 378–380; t. 2: 2006, red. R. Kołodziejczyk, Częstochowa 2005, s. 21–22, 319–324. Zob. też M. Antoniewicz, *Struktury administracyjne na ziemiach zespolonych w województwie częstochowskim [od X wieku do 1975 roku]*, [w:] *20 lat województwa częstochowskiego*, oprac. J. Mielczarek, Częstochowa 1995, s. 5–23.

³ W spisie z 1507 r. brak gmin z interesującego nas terenu (M. Horn, *Najstarszy rejestr osiedli żydowskich w Polsce z 1507 r.*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1974, nr 3, s. 11–15). Por. Z. Guldon, J. Wijaczka, *Skupiska i gminy żydowskie w Polsce do końca XVI wieku*, „Czasy Nowożytnie” 21, 2008, s. 149–191, zwłaszcza s. 160.

⁴ F. Kiryk, F. Leśniak, *Skupiska żydowskie w miastach małopolskich do końca XVI wieku*, [w:] F. Kiryk (red.), *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, Przemysł 1991, s. 25; *Lustracja województwa krakowskiego 1564*, cz. 2, wyd. J. Małecki, Warszawa 1964, s. 43 („Przed pogorzeniem było ich kilkadziesiąt, a teraz ich jeno 6”).

⁵ *Handel żydowski w Krakowie w końcu XVI i w XVII wieku. Wypisy z krakowskich rejestrów celnych z lat 1593–1683*, oprac. J. Małecki, Kraków 1995, s. 60 i nast. (wg indeksu).

Henryka Walezego i Stefana Batorego zapłaciła do królewskiego skarbcza 8 zł⁶. Sytuację prawną Żydów w Lelowie uregulował przywilej nadany przez starostę lełowskiego i chęcińskiego Stanisława Branickiego w 1612 roku, który zrównywał ich prawami z innymi mieszkańcami, gwarantując swobodę handlu i wyszynku⁷. Przywilej zatwierdził w 1633 roku Władysław IV, który m.in. potwierdził Żydom prawo do użytkowania synagogi i cmentarza. Król potwierdził go jeszcze raz w 1646 roku, a później kolejni władcy Polski (w latach 1649, 1669, 1695 i 1766)⁸. Mimo tego stale zdarzały się konflikty z mieszczanami. Największy miał miejsce w latach 1651–1652, a Żydów oskarżano m.in. o zatrudnianie chrześcijańskiej służby, wykupywanie chrześcijańskich nieruchomości oraz unikanie miejskich obciążeń, choć wpływy od nich stanowiły niemały procent dochodów zarówno miasta, jak i starosty (w 1718 roku Żydzi zapłacili podatki w wysokości 741 zł, a w latach 1733–1737 – 1050 zł). Ostatecznie w 1778 roku miasto zawarło z gminą żydowską ugodę, w której zawężono liczbę domów posiadanych przez Żydów do 20, z pewnymi ograniczeniami dopuszczono ich do zajmowania się handlem i arendowaniem. W zamian musieli ponosić ciężary miejskie na równi z mieszczanami⁹.

2. W XVI–XVII wieku, wraz z rozwojem gospodarki folwarcznej, coraz chętniej osiedlała Żydów w swoich dobrach szlachta, oddając im w najem (arendę) zbyt pól rolnych oraz produkcję i sprzedaż alkoholu. W niektórych prywatnych miasteczkach szlacheckich notowane są odtąd większe grupy wyznawców judaizmu, inni działali czasowo w poszczególnych miejscowościach jako arendarze feudalnych panów. W Koniecpolu pierwsi Żydzi pojawili się na początku XVII wieku, gdy ówczesny właściciel, hetman Stanisław Koniecpolski, chcąc przyspieszyć rozwój miasta, nadał im przywilej pozwalający działać w mieście. W 1675 roku żydowscy kupcy z Koniecpola obecni byli na targach lipskich, w tym czasie gmina żydowska posiadała synagogę, budynek kahalny oraz cmentarz¹⁰. W Janowie, lokowanym w 1696 roku z inicjatywy Jana Stanisława Koniecpolskiego, Żydzi mieszkali zapewne od samego początku istnienia miasta. Wcześniejsze było osadnictwo żydowskie w Żarkach, gdzie w 1676 roku naliczono pięciu żydowskich podatników¹¹, a w 1741 roku już 113 dorosłych Żydów. Zobowiązani byli płacić rocznie na rzecz kościoła parafialnego 150 zł, mieli jednak swoją synagogę, w XVIII wieku zbudowano drugi dom modlitwy, jednocześnie cheder. Nawet w Mstowie w 1697 roku istniała synagoga. Żydzi w Krzepicach wzmiankowani są już w 1633 roku, ale długo było ich niewielu – w 1720 roku cztery rodziny. W 1765 roku ich liczba wzrosła do 116 osób. Powstała wówczas położona poza murami miejskimi dzielnica żydowska, którą nazywano Nowym Miastem Krzepice. Już w 1730 roku miejscowi wynawcy judaizmu przystąpili do budowy synagogi, choć zgodę na to uzyskali dopiero po 1749 roku¹².

Żydzi w Krzepicach podlegali kahałowi w Działoszynie, natomiast funkcje kahału

⁶ P. Zarubin, *Żydzi lełowscy w dobie staropolskiej*, [w:] M. Galas, M. Skrzypczyk (red.), *Żydzi lełowscy. Obecność i ślady*, Kraków 2006, s. 13–25.

⁷ J. Goldberg, *Jewish Privileges in the Polish commonwealth. Charters of rights granted to Jewish communities in Poland-Lithuania in the sixteenth to eighteenth centuries. Critical edition of original Latin, Polish and German documents with English introductions and notes*, vol. 1, Jerusalem 1985, s. 146.

⁸ M. Horn, *Regesty dokumentów i ekscerpty z Metryki Koronnej do historii Żydów w Polsce (1697–1795)*, t. II: Rządy Stanisława Augusta (1764–1795). Cz. 1, 1764–1779, Wrocław etc, 1984, poz. 34.

⁹ M. Horn, *Regesty*, t. II/1, poz. 122, 299; P. Zarubin, *Żydzi lełowscy*, s. 16–20.

¹⁰ O Żydach w Koniecpolu, artykuł Adriana Musiała w niniejszej publikacji.

¹¹ Z. Guldon, *Ludność żydowska w miastach małopolskich w drugiej połowie XVIII wieku*, [w:] *Żydzi w Małopolsce*, s. 93.

¹² S. Muznerowski, *Krzepice w przeszłości*, Włocławek 1914, s. 58–59.

powiatowego, sprawującego nadzór nad wspólnotami w Janowie, Szczekocinach, Żarkach oraz Nakle i Pilicy, pełniła w pierwszej połowie XVIII wieku gmina w Lelowie¹³. Jednak po zniszczeniach wojennych z połowy XVII wieku liczba Żydów w samym Lelowie uległa zmniejszeniu, w 1676 roku pogłównie zapłaciło jedynie 18 osob. Później ich liczba wzrosła, ale utracili rolę pośredników w handlu z Krakowem.

Nie tylko feudalni panowie, ale także niektóre z licznych na tym terenie instytucji kościelnych zezwalały Żydom osiedlać się na swoim terytorium ze względu na spodziewane korzyści ekonomiczne. Inne tego zabraniały, czasami aż do połowy XIX wieku. Tak było m.in. w Koziegłowach, własności biskupów krakowskich, w Kłobucku, należącym do zakonu paulinów oraz w Nowej Częstochowie, utworzonej przez ojców paulinów z jurydyki pod Jasną Górą¹⁴. Także mieszczenie w Starej Częstochowie starali się nie dopuścić do osiedlania Żydów w mieście, powołując się na wyjątkowy status miasta pod Jasną Górą oraz przywilej *De tolerandis Judaeis*, którego w rzeczywistości nie posiadali. Dopiero w 1706 roku zezwolono Żydowi Mojżeszowi na stały pobyt w zamian za pieniądze pożyczone na odbudowę miasta po katastrofach z początku stulecia. W 1747 roku mieszkało w mieście pod Jasną Górą 30 Żydów, dzierżawiąc karczmy i browary miejskie, oraz w okolicznych pańskich jurydykach¹⁵.

3. Okres panowania króla Stanisława Augusta Poniatowskiego to m.in. próby reformowania Rzeczypospolitej, co objęło także ludność żydowską. Sejm w 1764 roku pozbawił gminy żydowskie kompetencji sądowniczych i administracyjno-skarbowych, zarządzono też przeprowadzenie dokładnego spisu Żydów dla celów podatkowych. Z zachowanego spisu wiemy, że na początku 1765 roku „synagoga” w Koniecpolu, leżącym w województwie sieradzkim, liczyła 733 wyznawców judaizmu, natomiast w powiecie lelowskim działało sześć kahałów (w Lelowie, Janowie, Żarkach oraz w Nakle, Pilicy i Szczekocinach). Najstarszy kahał lelowski liczył 544 wyznawców judaizmu, z czego 231 mieszkało w Lelowie, a 105 w Kromoławie, który stanowił przykahałek. Kahał w Janowie liczył 683 osoby w 45 miejscowościach, w Janowie mieszkało 285 Żydów, w Częstochowie 73. Najliczniejszy był kahał w Żarkach obejmujący 1011 Żydów w 14 miejscowościach, w większości w siedzibie gminy (814). Kahał w Nakle liczył 105 Żydów, w Pilicy 696, a w Szczekocinach 582¹⁶. Ogołem kilka tysięcy osob¹⁷. Zdecydowana większość Żydów mieszkała w miastach – siedzibach gmin¹⁸.

W następnych dekadach sytuacja Żydów w Polsce nie uległa poprawie, co skutkowało m.in. rosnącym zadłużeniem gmin oraz stagnacją demograficzną. Spis z 1791 roku, niestety niekompletny¹⁹, pokazuje na interesującym nas terenie niewiele ponad 1600 wyznawców

¹³ P. Zarubin, *Żydzi lelowscy*, s. 15 (za Encyclopaedia Judaica, vol. 10, Jerusalem 1978, s. 100).

¹⁴ M. Horn, *Regesty*, t. II/2 (1780–1794), poz. 46.

¹⁵ *Częstochowa. Dzieje miasta i klasztoru jasnogórskiego*, t. 1, Częstochowa 2002, s. 380. Na temat Żydów w Kłobucku artykuł Olgi Gregorczyk w niniejszej publikacji.

¹⁶ Dane liczbowe dla poszczególnych miejscowości nie całkiem dokładne, dzieci do 1. roku podawano dla całego kahału. Spis nie ujmuje ok. 10% osob.

¹⁷ Zbiорcze sumariusze (A. Czuczynski, *Spis Żydów*, s. 411; S. Stampfer, *The 1764 Census*, s. 72) podają dla sześciu kahałów powiatu lelowskiego 3415 Żydów, z czego 3208 dorosłych oraz 207 dzieci do jednego roku.

¹⁸ W Krzepicach żyło 116 Żydów, w Koniecpolu 394 (110 rodzin), którzy posiadali 69 prywatnych domów. Nieco inne liczby dla 1765 roku podaje Z. Guldon, *Ludność żydowska*, s. 138: Lelów 215; Żarki 767.

¹⁹ Spis nie ujmuje Koniecpola, choć na s. 522 mowa, że Lewek Rabinowicz poszedł do Koniecpola na rabina; większość danych pochodzi z lutego i marca 1791 roku (K. Follprecht, *Ludność żydowska województwa krakowskiego w czasie Sejmu*

judaizmu, rozmieszczonych dość równomiernie w skali całego regionu. Najwięcej Żydów mieszkało w Żarkach (348), Lelowie (192), Krzepicach (101) oraz Częstochowie (100). W tradycyjnych miejscach zwarte osadnictwo Żydzi byli też posiadaczami znaczącej części nieruchomości²⁰. Reszta żyła w rozproszeniu, znajdując środki do życia w kilkudziesięciu miejscowościach jako arendarze albo najemcy browarów, a więc z produkcji i sprzedaży alkoholu dla dobra szlacheckich właścicieli albo instytucji kościelnych. Gminy żydowskie z rabinami działały, oprócz Lelowa, w Janowie²¹, Potoku (gdzie wspomniany jest rabin, kantor i starsi kahalni) oraz w Koniecpolu. W innych byli podrabini, jak np. w Krzepicach. Wyznawcy judaizmu utrzymywali mniejsze lub większe synagogi albo domy modlitwy oraz cmentarze, starając się spełniać wymogi religii mojżeszowej.

Już w drugiej połowie XVIII wieku dotarły tu wpływy chasydyzmu, w Lelowie osiadł Dawid Bidermann (1746–1814), uczeń Elimelecha z Leżajska. Wokół Bidermanna skupiło się znaczące środowisko chasydzkie, a on sam zapoczątkował dynastię cadyków lelowskich. Po śmierci Bidermanna jego następcą został syn Mosze (1776/77–1851), który w 1850 r. wyjechał do Jerozolimy. Jego potomkowie kontynuowali tradycje dworu Lelowerów w Izraelu, a później także w USA²². W latach 1760–1773 w twierdzy na Jasnej Górze więziony był Jakub Frank, przywódca żydowskiej sekty mesjanistycznej powstałej na Podolu. Kontaktowali się z nim jego zwolennicy, z których część osiadła na dłużej w okolicznych miejscowościach²³.

4. W 1793 roku zachodnia część regionu, m.in. Częstochowa, przypadła Prusom jako tzw. Prusy Południowe. Z części powiatu lelowskiego utworzono nowy, częstochowski, wchodzący w skład departamentu kaliskiego. Prusacy stosowali zroźnicowaną politykę wobec żydowskich poddanych, uznając za tzw. Protegowanych (tolerowanych) Żydów tych, którzy przynosili ekonomiczne korzyści państwu, znali język urzędowy i nie wyróżniali się żydowskim ubiorem. Pozostałych planowano usunąć, co stało się niemożliwe po aneksji dalszych części ziem polskich w 1795 roku wraz z dużą liczbą wyznawców judaizmu. Ograniczano więc napływ Żydów z zewnątrz, poddano ich nadzorowi władz państwowych, ograniczono samorząd gmin żydowskich. Zasady te zapisano w Statucie Generalnym dla Żydów (General-Judenreglement) z 17 kwietnia 1797 roku. Zasada przydatności dla państwa oznaczała zwalczanie drobnego handlu, trudnego do opodatkowania, ale też zniesienie części zakazów dotyczących Żydów. Pod pewnymi warunkami Żydzi mogli zajmować się szynkowaniem trunków i handlem, rzemiosłem, rolnictwem, hodowlą bydła i furmaństwem.

W 1802 roku zniesiono przywileje cechów oraz przywileje *De non tolerandis Judeis*, za zgodą władz Żydzi mogli osiedlać się w miastach i nabywać nieruchomości. Ograniczono też kompetencje instytucji kościelnych²⁴. Ułatwiało to działalność Żydów i pociągnęło za

Czteroletniego. Spisy z powiatów krakowskiego, ksiąskiego, lelowskiego i proszowskiego z lat 1790–1792 (ze zbiorów Archiwum Państwowego w Krakowie),

Kraków 2008, s. 61 i n.

²⁰ W 1787 roku Żydzi posiadali w Lelowie 29 domów na 129; w Żarkach 76 na 347.

²¹ W 1789 roku w Janowie żyło 70 Żydów, stanowiąc 25% ogółu mieszkańców.

²² Natomiast grob Dawida Bidermanna w Lelowie stał się miejscem pielgrzymek chasydów z całej Polski. Por. M. Wodziński, *Groby cadyków w Polsce. O chasydzkiej literaturze nagrobnej i jej kontekstach*, Wrocław 1998, s. 16–18, 202–203.

²³ A. Kraushar, *Frank i frankiści polscy, 1726–1816. Monografia historyczna osnuta na źródłach archiwalnych*, Kraków 1895, s. 223–239, 249, 282–298. Najnowsza publikacja P. Maciejko, *Wieloplemienny tłum. Jakub Frank i ruch frankistowski, 1755–1816*, Gdańsk 2014.

²⁴ J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim: Prusy Południowe 1793–1806. Studium historycznoprawne*, Wrocław 1957, s. 108, 292–294.

sobą znaczący wzrost ich liczby, zwłaszcza w Częstochowie. Kilku bogatszych arendarzy w 1795 i 1796 roku nabyło domy w mieście, mimo sprzeciwu mieszczan i katolickiego duchowieństwa. W 1796 roku Joachim Berkowicz (Berl Berman Nachman) jako pierwszy Żyd został przyjęty w skład częstochowskich mieszczan²⁵. W 1798 roku w mieście mieszkało już 67 rodzin żydowskich, z czego 32 zajmowały się handlem, 13 rzemiosłem, dwie szynkowaniem.

Zmiany polityczne miały znaczenie dla organizacji gmin żydowskich, jako że w 1793 roku niektóre kahały pozostały w Rzeczypospolitej, np. Janów. Władze pruskie zdecydowały więc, że Żydzi w Częstochowie i powiecie utworzą osobną gminę, z czym wiązała się zgoda na budowę własnej synagogi i cmentarza. Dopiero jednak nieporozumienia co do wysokości opłat za grzebanie zmarłych na cmentarzu w Janowie spowodowały, że ci ostatni przystąpili do organizacji własnej gminy. Cmentarz urządzono w 1799 roku, budowę synagogi rozpoczęto w 1805 roku. Obok niej powstała łaźnia rytualna²⁶. W tym samym czasie w mieście pod Jasną Górą zaczęła działać pierwsza grupa chasydów.

5. Czasy Księstwa Warszawskiego były niełatwym okresem dla wyznawców judaizmu przede wszystkim ze względu na toczony wojny, które skutkowały zniszczeniami (np. w Krzepicach i Częstochowie) oraz stałymi obciążeniami na rzecz wojska. Władze miejskie starały się je w jak największym stopniu przerzucić na Żydów, argumentując, że nie ponoszą kosztów kwaterunku²⁷. Opłaty na rzecz władz miast, zwłaszcza większych, były znaczące. Np. do budżetu Starej Częstochowy w latach 1809–1810 wpłynęło 600 zł za zezwolenie na budowę synagogi, od piekarzy żydowskich 140, od rzeźników żydowskich 144, od żydowskich kupców 86, czyli razem 974 złp. Stanowiło to 61,4% podatków pozyskiwanych przez miasto w grupie dochodów stałych, nie licząc opłat ukrytych w pozycjach wspólnych dla wszystkich mieszkańców. Od żydowskich arendarzy pochodziła znaczna część z kwoty 5180 zł jako zysk od produkcji trunków²⁸.

Także władze Księstwa Warszawskiego i nowo powstałego departamentu kaliskiego domagały się od Żydów różnych nadzwyczajnych opłat, najczęściej w związku z toczonymi wojnami. Interesujący nas obszar w części wchodził w skład powiatu częstochowskiego, w części lełowskiego. Z drugiej strony konieczność stałej aprowizacji armii wpłynęła na powstanie wąskiej, ale wpływowej grupy dostawców (liwerantów), wśród których znaczną część stanowili bogatsi Żydzi, dysponujący kredytem oraz koniecznymi kontaktami. Zajmowali się oni też dostawami soli objętej monopolem państwa²⁹. Zapoczątkowało to proces kształtowania się nowej żydowskiej elity, która działała wśród chrześcijańskiego otoczenia, i często dochodziła do znacznego majątku. Nominalnie Żydzi w konstytucji Księstwa Warszawskiego z 22 lipca 1807 roku uzyskali prawa obywatelskie, które jednak

²⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [dalej: AGAD], Generalne Dyrektorium Prus Południowych, sygn. VI 377, s. 62–67 i 197. Szerzej J. Spyra, *Najstarsze żydowskie rodziny w Częstochowie*, w niniejszej publikacji.

²⁶ Późniejsze zabiegi gminy w Janowie (która w 1795 roku także trafiła w granice Prus, ale do prowincji Śląsk) o ponowne włączenie częstochowskich Żydów zostały odrzucone.

²⁷ D. Złotkowski, *Miasta departamentu kaliskiego w okresie Księstwa Warszawskiego (Studium gospodarcze)*, Częstochowa 2001, s. 50, 62, 170, 190. W 1807 roku roczny pobór od Żydów w gminach miejskich i wiejskich w powiatach lełowskim i siewierskim wynosił 7534 złp. Tylko za okres czerwiec–sierpień 1809 roku domagano się od Żydów powiatu częstochowskiego nadzwyczajnej opłaty 8208 zł, a lełowskiego 9054 złp.

²⁸ D. Złotkowski, *Miasta departamentu kaliskiego*, s. 152–153. Mniejsze kwoty pobierano od Żydów w Krzepicach, Kłobucku, Mstowie; ibidem, s. 155–157.

²⁹ Ibidem, s. 71, 115, 119, 169, 258.

szybko zawieszono na dziesięć lat, nie mogli więc z nich korzystać. Argumentowano, że muszą najpierw zintegrować się z chrześcijańskim otoczeniem. Prowadzenie działalności ułatwiało im wprowadzenie na terenie księstwa Kodeksu Cywilnego (Napoleona), który uznawał równość wszystkich wobec prawa bez względu na wyznanie. Wroga była w stosunku do nich polityka władz centralnych, które m.in. planowały odsunąć ich od produkcji, obrotu i wyszynku alkoholu zarówno w miastach, jak i na wsiach. Niechętni pozostawiali Żydom mieszczenie, czego przykładem może być długotrwały spor w Częstochowie o propinację miejską w tych czasach³⁰. Spory o to, kto ma czerpać zyski z prawa do wyszynku alkoholu, trwały także w następnych latach.

Według spisów ludności przeprowadzonych w czasach Księstwa Warszawskiego w 1808 roku w siedmiu miastach powiatu częstochowskiego mieszkało 1006 Żydów, co stanowiło 13,5% ogółu mieszkańców³¹. Najliczniejsi byli w Starej Częstochowie, gdzie mieszkało ich 495, tj. 29,5%, ale procentowo najwięcej przebywało ich w Nowych Krzepicach (256), co stanowiło 49,3% ogółu mieszkańców. Poza tym w Przyrowie (102, tj. 11,3%), w pozostałych miastach liczba wyznawców judaizmu nie przekraczała 10%³². Nie było Żydów w Nowej Częstochowie, jurydyce paulinow pod Jasną Górą, ale zajmowali się tu handlem, także dewocjonaliami. W miastach powiatu lelowskiego (należącego do departamentu krakowskiego) naliczono 1527 Żydów, co stanowiło 18,6% ogółu mieszkańców miast, z czego w Lelowie 263 (28,9%), Szczekocinach 225 (24%), a w Janowie 152 (22,4%). Największym skupiskiem Żydów pozostawały Żarki (778 osob). W Koniecpolu w 1808 roku mieszkało 440 Żydów na 1857 osob (23,7%). W spisie z 1810 roku w powiecie częstochowskim naliczono 2062 wyznawców judaizmu (5,2%), a w lelowskim 2075 (5,4%). Szacunkowo w regionie częstochowskim mieszkało ok. 4,5 tys. Żydów.

6. Konstytucja Królestwa Kongresowego z 27 listopada 1815 roku prawa polityczne przyznawała jedynie chrześcijanom, a jego władze administracyjne, znajdujące się w rękę polskiej magnaterii i urzędników, prowadziły politykę nie-chętną Żydom, których chciano się pozbyć, jeśli nie upodobnią się do pozostałych mieszkańców. Rugowano ich ze wsi, z handlu oraz z produkcji i wyszynku alkoholu na zasadzie propinacji. Wprowadzano rozporządzenia mające rozdzielić miejsca zamieszkania ludności żydowskiej od chrześcijańskiej, przez wyznaczenie odrębnych rewirow dla Żydów. Proby takie miały miejsce np. w Lelowie, gdzie Żydzi musieli mieszkać w wydzielonej części miasta w latach 1823–1862, oraz w Częstochowie w latach 1828–1833³³, co było związane z połączeniem Starej i Nowej Częstochowy w 1826 roku w jeden ośrodek miejski. Zwalczano działalność żydowskich arendarzy oraz drobny handel na wsi, ale nie pozwalano im także osiedlać się w miastach. Pozostawały szlacheckie jurydyki, za co jednak musieli się opłacać ich właścicielom³⁴.

³⁰ D. Złotkowski, *Spór o dochody z propinacji w Starej Częstochowie w ostatnich latach Księstwa Warszawskiego*, „Studia Historyczne” 41, 1998, z. 4, s. 509–530. Dekret króla Fryderyka Augusta z 30 października 1812 r. zakazujący Żydom propinacji nie wszedł w życie ze względu na wojnę i upadek Księstwa Warszawskiego.

³¹ H. Grossman, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808–1810*, Warszawa 1925, s. 20.

³² W Starych Krzepicach 6,7%, Kłobucku 6,4%, Mstowie 3,6%. Teraz powiat częstochowski należał do województwa kaliskiego, lelowski i radomszczański z Koniecpolem do krakowskiego.

³³ S. Szymański, *Do dziejów Żydów w Częstochowie w okresie konstytucyjnym Królestwa*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1961, nr 39, s. 17–38.

³⁴ T. Opas, *Własność w miastach i jurydykach prywatnych w dawnej Polsce*, Lublin 1990. Por. A. Eisenbach, *W dobie Królestwa Kongresowego*, [w:] tegoż, *Z dziejów ludności żydowskiej w Polsce w XVIII i XIX wieku. Studia i szkice*, Warszawa 1983, s. 137–215.

W ciągu pierwszej połowy XIX wieku liczba Żydów w regionie nadal wzrastała, w niektórych miasteczkach stanowili już większą część mieszkańców. W Lelowie ich liczba wzrosła z 339 w 1827 roku do 480 (53%) w 1857 roku, w Przyrowie z 102 w 1808 roku do 552 w 1827 roku i 954 (43%) w 1857 roku. W Krzepicach w 1827 roku naliczono 816 Żydów, w roku 1860 już 1069, co stanowiło prawie połowę mieszkańców (49,5%). W Janowie w 1827 roku mieszkało 183 Żydów, w 1861 roku Żydzi (448 osob) stanowili już 46,7% ogółu mieszkańców³⁵. W Kłobucku w 1800 roku mieszkało zaledwie 10 Żydów, w 1820 roku – 181, w 1827 roku – 255, a w 1851 roku już 545³⁶. Liczba Żydów w Żarkach wzrosła z 702 w 1827 roku do 2291 w 1865 roku, i stanowili już większość mieszkańców (61%). Do kahału w Żarkach należeli Żydzi z Myszkowa, gdzie osadnictwo żydowskie rozpoczęło się na początku XIX wieku. Jednak jeszcze więcej wyznawców judaizmu mieszkało w Częstochowie, gdzie nastąpił ich przyrost do 1141 w 1827 roku (18,5%) i 2976 (34,5%) w 1857 roku.

W miasteczkach, gdzie mieszkali od dawna, Żydzi nadal zajmowali się głównie arendowaniem, handlem m.in. płodami rolnymi i drobnym rzemiosłem. Np. w Lelowie w latach 1812–1816 działało 10 arendarzy, 11 karczmarzy, dwóch pachciarzy. W Kłobucku w 1826 roku było 26 drobnych rzemieślników i 18 handlarzy, w 1857 roku 43 rzemieślników było pochodzenia mojżeszowego na ogólną liczbę 132. Żydzi zdecydowanie dominowali wśród handlarzy i kramarzy. Starozakonni, którzy w mieście prowadzili działalność rzemieślniczą, uiszczali wyższe (zazwyczaj dwukrotnie) podatki niż chrześcijańscy rzemieślnicy³⁷.

Podstawą pozostawała współpraca z polską szlachtą, która zatrudniała Żydów jako swoich arendarzy i faktorów. Wraz z początkiem procesów uprzemysłowienia regionu, bogatego w rudy metali nieżelaznych, współpraca ta rozszerzyła się na wspólne przedsięwzięcia przemysłowe, najczęściej ograniczone jednak do oddawania w dzierżawę żydowskim przedsiębiorcom praw do wydobycia rudy oraz wyrębu lasów dla pozyskania drewna niezbędnego do jej przetworzenia. W zamian szlachta otrzymywała gotówkę, którą przeznaczala najczęściej na cele konsumpcyjne. Podobnie było po 1848 roku³⁸. Żydowskie mieszkańcy Żarek częściowo jako robotnicy, czasami jako dostawcy bądź dzierżawcy, współpracowali z Piotrem Steinkellerem, który w latach 1832–1835 wybudował dużą fabrykę maszyn mechanicznych. Ta upadła jednak po 1842 roku³⁹.

W związku z popieraniem przez władze Królestwa Polskiego rozwoju przemysłu także niektórzy żydowscy kupcy, zwłaszcza z Częstochowy⁴⁰, zaczęli inwestować w produkcję na sposób przemysłowy. W latach 20. i 30. XIX wieku w Częstochowie powstało wiele manufaktur włókienniczych prowadzonych przez Żydów, pierwszą uruchomił w 1822 roku Dawid Gutenberg. W 1841 roku w Częstochowie działały 32 żydowskie warsztaty

³⁵ F. Rodecki, *Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego*, Warszawa 1830, tab. IV; S. Muznerowski, *Krzepice w przeszłości*, s. 59; E. Gawron, *Lelowscy Żydzi w XIX i XX wieku*, [w:] *Żydzi lelowscy*, Kraków 2006, s. 30.

³⁶ F. Kiryk (red.), *Kłobuck. Dzieje miasta i gminy (do roku 1939)*, Kraków 1998, s. 261–263.

³⁷ E. Gawron, *Lelowscy Żydzi w XIX i XX wieku*, s. 31; *Kłobuck. Dzieje miasta i gminy*, s. 270–272.

³⁸ D. Złotkowski, *Židé a šlechta na pomezí Slezska, Velkopolska a Malopolska v letech 1837–1874*, [w:] J. Spyra, A. Zařický, J. Županič (red.), *Šlechtičův žid – žid šlechtičem. Židovské elity a židovská šlechta v novověku a moderní době*, Ostrava 2014, s. 115–133.

³⁹ R. Kołodziejczyk, *Piotr Steinkeller. Kupiec i przemysłowiec 1799–1854*, Warszawa 1963, s. 68–96.

⁴⁰ Żydzi stanowili zdecydowaną większość w gronie miejscowych kupców. Zob. F. Patrzyk, *Studia nad rozwojem stosunków ludnościowych Częstochowy w wieku XIX i 1-szej połowie XX*, Częstochowa 1955, s. 30–32; F. Sobalski, *Częstochowa w latach 1826–1905*, [w:] *Dzieje Częstochowy od zarania...*, s. 85.

tkackie, które zatrudniały około 200 czeladników⁴¹. Tego rodzaju działalność była w okolicy Częstochowy opłacalna do czasu, zanim nie rozwinął się bardziej konkurencyjny ośrodek włókienniczy w Łodzi. Poza tym powstawały warsztaty i fabryczki łyżek, zapalek Sperbera, wyrobów metalowych, wyrobów pończoszniczych itp., ale także np. mechaniczne młyny.

W 1816 roku w regionie częstochowskim istniało kilka żydowskich kahałów, mianowicie w powiecie częstochowskim w Nowych Krzepicach oraz w Częstochowie (z Mstowem), w powiecie lelowskim w Lelowie, Janowie i Żarkach, a w powiecie radomszczańskim w Koniecpolu, najczęściej bez oficjalnie mianowanych rabinów, choć tacy działali, ale jako podrabini lub zastępcy rabinów⁴². Wprowadzając nowe uregulowania, władze Królestwa Polskiego ograniczyły samorząd gmin żydowskich. W 1822 roku zniesiono kahały, na ich miejsce wprowadzając dozory bożnicze, które musiały być zatwierdzone przez władze administracyjne, a ich działalność ograniczona do spraw kultu i dobroczynności. Choć stosowne przepisy o tym nie wspominały, dozory pełniły funkcję zarządów gmin żydowskich, do których należeli także Żydzi z okolicznych miejscowości, tak aby każdy wyznawca judaizmu został przypisany do konkretnej gminy. Chodziło o kompletność wpisów do ksiąg metrykalnych⁴³. Po przeprowadzeniu kwerend w terenie władze wojewodzkie opracowały listę gmin żydowskich, którą w 1827 roku zatwierdziła Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.

Oficjalnie zatwierdzone gminy działały odtąd w Krzepicach, Częstochowie oraz Przyrowie, Lelowie, Janowie i Żarkach, a także w Koniecpolu. Gminy wypełniały wszystkie swoje tradycyjne zadania, urządzając i utrzymując konieczne obiekty kultowe oraz personel, chociaż często miały problemy finansowe. Wzrost liczebności społeczności żydowskiej w Krzepicach doprowadził do budowy drugiej synagogi, przy której powstał budynek szkoły żydowskiej, dom rabina oraz mykwa. W Kłobucku, który należał wcześniej do gminy w Działoszynie, samodzielny dozór bożniczy powstał później, a zaliczono do niego także wyznawców judaizmu z gminy Kamyk. Spowodowało to długotrwały spor z władzami gminy w Działoszynie. W 1851 roku rozpoczęto w Kłobucku budowę synagogi, cmentarza, zatrudniono też rabina⁴⁴. Do sporów wewnątrz gmin, m.in. o obsadę stanowiska rabina, jak np. w Częstochowie⁴⁵, dochodziło zresztą często. Podłożem były przeważnie rozbieżne interesy bogatszych i uboższych członków gmin, płacących różne podatki na jej potrzeby. Ci pierwsi coraz szerzej działali w nieżydowskim otoczeniu i przejmowali sposoby zachowań różniące się od żydowskiej tradycji. Niektórzy otwarcie dążyli do zmodernizowanej wersji judaizmu, coraz bardziej popularnej w sąsiednich Prusach. Coraz liczniejsi byli również zwolennicy chasydyzmu, w 1820 roku chasydzi weszli w spor z tradycyjną większością gminy w Częstochowie, domagając się prawa do korzystania z mykwy również dla mężczyzn⁴⁶. Działali także w innych gminach, np. w Koniecpolu, i czasami starali się

⁴¹ „Jutrzenka” nr 7 z 16 VIII 1861, s. 52–53. Por. D. Złotkowski, *Testamenty częstochowskich Żydów z lat 1834–1865 obrazem ich aktywności gospodarczej i społecznej*, [w:] *Żydzi Częstochowianie*, s. 170–191.

⁴² AGAD, Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego [dalej: CWW], sygn. 1429. Dokładnie o rozwoju sieci gmin żydowskich w omawianym regionie i czasie artykuł Mateusza Matuszczyka w niniejszej publikacji.

⁴³ W 1871 roku dozory przemianowano na zarządy gmin wyznaniowych na czele z rabinem.

⁴⁴ Pierwszy raz gmina w Kłobucku wspomniana jest w 1831 roku (AGAD, CWW, sygn. 1543 i 1547; *Kłobuck. Dzieje miasta i gminy*, s. 261–263).

⁴⁵ J. Spyra, *Miejsce rabina w gminie żydowskiej w Królestwie Polskim w I połowie XIX wieku. Spór o Zachariasza Weingotta w Częstochowie*, „*Studia Judaica*” 19, 2016, nr 1 (37), s. 157–186.

⁴⁶ M. Wodziński, *Chasydzi w Częstochowie. Źródła do dziejów chasydyzmu w centralnej Polsce*, „*Studia Judaica*” 8, 2005, nr 1/2, s. 279–301.

wpływać na obsadę funkcji rabinów. Przy gminie w Częstochowie urządzono też szpital dla starozakonnych oraz stałą naukę religii⁴⁷.

7. Stosunki wyznawców judaizmu z miejscową ludnością kształtowały się różnie. Traktowani byli jak mieszkańcy drugiej kategorii, na dodatek miejscowy kler i spora część chrześcijan tradycyjnie obciążała ich winą za śmierć Chrystusa, podejrzewając o bezczeszczenie hostii i inne bezeceństwa. Jednak utrzymywano z nimi regularne kontakty, choć ograniczone do spraw ekonomicznych.

Jakie miejscowi Żydzi zajęli stanowisko wobec powstania listopadowego – nie wiadomo. Polski rząd i sejm powstańczy nie życzyli sobie ich udziału w wojsku, co mogło być wstępem do domagania się praw obywatelskich; polscy politycy woleli pozyskać od nich dodatkowe podatki⁴⁸. Od wyznawców judaizmu z regionu częstochowskiego ściągnięto poczworny podatek rekrutowy oraz dodatkowe rekrutowe na wyposażenie wojska. Poza tym mianowany dowódcą pospolitego ruszenia obwodu wieluńskiego Julian Masłowski pobrał z kas dozorów bożniczych w Częstochowie, Krzepicach i Kłobucku kilkanaście tysięcy złotych polskich. Próby ich odzyskania trwały kilkanaście lat⁴⁹. Po 1831 roku władze zgodziły się na nabywanie dobr ziemskich przez bogatych kupców i przedsiębiorców żydowskich. Właścicielem wsi Lipicze (na podstawie koncesji Rady Administracyjnej z 1842 roku) stał się m.in. Herz Kohn z Częstochowy. Jednak próby o przyznanie obywatelstwa krajowego lub praw miejskich były z reguły odrzucane, jak w przypadku Dawida Landaua Kronenberga, posiadacza fabryki bawełny w Częstochowie w 1835 roku⁵⁰. Przed kolejnym powstaniem miały miejsce reformy przeprowadzone przez margrabiego Aleksandra Wielopolskiego, które zniosły część antyżydowskich ograniczeń. Dopuszczały też bogatszych Żydów do życia publicznego w miastach, choć w ograniczonym stopniu. Po raz pierwszy Żydzi weszli do wybieralnych organów reprezentujących mieszkańców, m.in. w Częstochowie do Rady Miejskiej został wybrany Berek (Bernard) Kohn⁵¹. Żydzi zaczęli się teraz osiedlać w miejscowościach, w których im dotąd tego zakazywano, np. w Koziegłowach⁵².

Przed wybuchem powstania styczniowego w 1863 roku nastąpiło też chwilowe zbratanie się Polaków i Żydów, zwłaszcza w Częstochowie, gdzie w manifestacji patriotycznej, jaka miała miejsce 8 września 1862 roku, wielu Żydów wzięło udział z innymi mieszkańcami. Kiedy z rozkazu płk. Alenicza podpalono miasto, spalono też kilka domów żydowskich. Represjom carskim sprzeciwili się miejscowi Żydzi, uchwalając protest do władz centralnych w Warszawie⁵³. W powstanie zaangażowało się kilkunastu miejscowych Żydów, na innych spadły konsekwencje: po zwycięstwie oddziału Chmieleńskiego nad

⁴⁷ Z. Jakubowski, *Częstochowscy Żydzi. Charakterystyka problematyki i perspektywy badań*, [w:] Z. Jakubowski (red.), *Z dziejów Żydów w Częstochowie*, Częstochowa 2002, s. 15–16; K. Rędziński, *Początki żydowskiej gminy wyznaniowej w Częstochowie (1808–1862)*, ibidem, s. 127–136.

⁴⁸ R.W. Szwed, *Sejm powstańczy 1831 o opłacie rekrutowego od starozakonnych*, [w:] J. Mizgalski (red.), *Żydzi Częstochowianie – współtłumienie, Holocaust, pamięć*, Częstochowa 2006, s. 133–142; A. Eisenbach, *Z dziejów ludności żydowskiej w Polsce w XVIII i XIX wieku*, Warszawa 1983, s. 172–175.

⁴⁹ J. Spyra, *Pieniądze Masłowskiego. Przyczynek do kwestii żydowskiej w powstaniu styczniowym*, [w:] M. Trąbski, N. Morawiec, R.W. Szwed (red.), *Powstanie styczniowe w regionie częstochowskim i w województwie kaliskim (1863–1864)*, Częstochowa 2014, s. 113–122.

⁵⁰ A. Eisenbach, *Dobra ziemskie w posiadaniu Żydów*, [w:] W. Kula (red.), *Spółeczeństwo Królestwa Polskiego*, t. 3, Warszawa 1968, s. 288; idem, *Z dziejów ludności żydowskiej*, s. 176.

⁵¹ Do wieluńskiej rady powiatowej wybrano Józefa Kempnera. „Jutrzenka” nr 14 z 4 IV 1862, s. 107–108.

⁵² W 1867 roku w Koziegłowach żyło już 43 Żydów.

⁵³ H. Rola, *Powstanie styczniowe na ziemi częstochowskiej*, Katowice 1965, s. 13; J. Fałowski, *Częstochowianie na łamach „Jutrzenki” Daniela Neufelda*, [w:] *Żydzi Częstochowianie...*, s. 198–212, zwł. 209–210.

Rosjanami pod Janowem (w bitwie padł żydowski krawiec z Żarek nazwiskiem Balsam) 6 lipca 1863 roku żołnierze rosyjscy podpalili miasto oraz wieś Ponik. W Janowie, zamieszkałym w większości przez Żydów, z ponad stu domów zostało pięć⁵⁴.

8. Po powstaniu styczniowym Polacy zostali odsunięci od zarządu krajem, a władze rosyjskie likwidowały autonomię Królestwa Polskiego. Także sprawy ludności żydowskiej zależały teraz bezpośrednio od decyzji centralnych i lokalnych władz rosyjskich. Po powstaniu przeprowadzono w 1866 roku reformę administracyjną, większość regionu należała odtąd do powiatu częstochowskiego guberni piotrkowskiej, południowa część, m.in. Żarki, trafiła do powiatu będzińskiego, Koniecpol do powiatu noworadomszczańskiego; zachodnia do guberni kieleckiej (Lelów i Szczekociny do włoszczowskiego; Kromołów, Ogrodzieniec, Pilica do powiatu olkuskiego). Zreformowano też zarząd miast, m.in. pozbawiając w 1870 roku praw miejskich te ośrodki, których nie było stać na utrzymywanie stałych, opłacanych władz miejskich. Dotknęło to większość tradycyjnych miasteczek z dużą liczbą ludności żydowskiej, takich jak m.in. Kłobuck, Krzepice, Przyrow, Janów, Koniecpol, Żarki.

Żydzi w pewnym stopniu korzystali z efektów reform przeprowadzonych w Rosji przez Aleksandra II, ale po zabójstwie cara w 1881 roku władze rosyjskie wydały kolejne antyżydowskie rozporządzenia, dążąc do dalszego rugowania Żydów ze wsi. Tylko w miastach mogli się zajmować handlem i rzemiosłem, co spowodowało kumulację Żydów najpierw w tradycyjnych miejscach osadnictwa, które niekiedy przekształcały się w miasteczka z przewagą ludności żydowskiej, jak np. Lelów (w 1885 roku 891 Żydów, tj. 75,3%⁵⁵); Przyrow (w 1880 roku 1260 Żydów, 51,8%); w 1875 roku w Krzepicach żyło 1057 Żydów (49%). Ostatecznie przyspieszyło to proces ich przenoszenia się do dużych ośrodków przemysłowych, takich jak Łódź, Warszawa, Zagłębie Dąbrowskie oraz coraz bardziej rozwijająca się Częstochowa. Tu w drugiej poł. XIX wieku ukształtował się regionalny ośrodek przemysłowy, a to dzięki doprowadzeniu linii Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej oraz otwarciu po 1851 roku chłonnego rynku rosyjskiego.

Rozwinął się bardzo mocno przemysł papierniczy, większość działających w mieście drukarni znajdowała się w ręku Żydów, m.in. Wilhelma Kohna i Adolfa Oderfelda⁵⁶. Żydzi zakładali fabryki produkujące różne asortymenty wyrobów, jak guziki, grzebienie, biżuterię. W 1901 roku Stanisław Grossman i Henryk Markusfeld powołali do życia fabrykę kapeluszy, w której zatrudniano ok. 450 pracowników, w dużej części kobiety. Wyznawcy judaizmu stali się też znaczącymi producentami zabawek.

W końcu XIX wieku zaczęły powstawać duże zakłady przemysłowe będące własnością Żydów lub założone przy ich współdziałaniu. W 1883 roku Kronenberg uruchomił fabrykę włókienniczą „Częstochowska”, w 1884 roku powstała fabryka szpagatu „Stradom” Goldmana, Oderfelda i Oppenheima (w której po 1902 roku zatrudniano ok. 2000 robotników), w 1888 roku fabryka celulozy Seweryna Lando, która zatrudniała kilkuset

⁵⁴ H. Rola, *Powstanie styczniowe*, s. 20, 56; J. Spyra, *Pieniądze Masłowskiego*, s. 115–120.

⁵⁵ S. Wiech, *Miasteczka guberni kieleckiej w latach 1870–1914. Zabudowa – rozwój – społeczeństwo*, Kielce 1995, s. 133, 139. Do osad z przewagą Żydów należały w 1885 roku: Lelów – 891 Żydów (75,3%), Szczekociny – 3080 (72,9%), Pilica – 3144 (63,3%).

⁵⁶ W. Mielczarek, *Pierwsze zakłady drukarskie i zakłady poligraficzne w Częstochowie*, „Ziemia Częstochowska” 11, 1976, s. 221–284; Z. Jakubowski, *Częstochowscy Żydzi*, s. 23, p. 31.

pracowników. W 1896 roku Ginsberg, Kuhn, Grossman, Markusfeld i Neuman uruchomili fabrykę włókienniczą „Varta” (1500 pracowników); właścicielem największych w mieście zakładów metalowych „Handtke” był Fritz Friedlander z Gliwic. Częstochowa przekształcała się w duży ośrodek przemysłowy z liczną klasą robotniczą, której znaczącą część stanowili robotnicy żydowscy⁵⁷. W efekcie coraz więcej żydowskich mieszkańców regionu przenosiło się do Częstochowy.

W czasie spisu powszechnego z 1897 roku w powiecie częstochowskim naliczono 19306 wyznawców judaizmu, którzy stanowili 12,2% ogółu mieszkańców, z czego w samej Częstochowie 11 980 (26,6%). Zdecydowanie przeważali Żydzi ortodoksyjni, a więc żyjący zgodnie z tradycyjnymi zwyczajami, czego dowodzi m.in. fakt, że językiem żydowskim posługiwało się aż 97,5% wyznawców judaizmu⁵⁸. W ciągu kolejnej dekady liczba Żydów w Częstochowie niemal się podwoiła, w 1909 roku mieszkało tu już 22 024 wyznawców judaizmu, w 1914 roku 28 748 (31%). Inne większe skupiska to Krzepice (1769), Przyrow (1953) oraz gminy Kamyk 2506 (z Kłobuckiem – 2200), Wancerzow 1345 (z Mstowem) oraz Złoty Potok (z Janowem). Ogółem w powiecie częstochowskim mieszkało w 1909 roku 32 898 Żydów, co stanowiło 14,9% ogółu populacji, w Koniecpolu mieszkało ich 601 (8,6%).

Odpowiadał temu podział na gminy wyznaniowe, których siedziby mieściły się w tradycyjnych lokalizacjach: w 1902 roku w powiecie częstochowskim istniały dozory bożnicze w Częstochowie (rabin Nachum Asz), w Kłobucku (Lejzor Aba Zelinger), Krzepicach (Wolf Chaim Bomac), Przyrowie (Icek-Dawid Przysużer) oraz w Janowie (Izrael Lejbuś Berlinger). Do wybuchu wojny sytuacja nie uległa zmianie⁵⁹. Z części regionu znajdującej się w guberni kieleckiej gminy wyznaniowe w 1889 roku istniały w Lelowie (rabin Moszek Janowski), Pilicy (Pinkus Rotenberg) i Szczekocinach (Fizel Froim Halemner), poza tym w Koniecpolu⁶⁰.

Obok oficjalnych rabinów gminnych działali w Częstochowie albo w okolicznych miejscowościach przywódcy różnych grup chasydzkich, np. Dawid Aaron s. Jakoba Arie z Turzysk z dyn. Czarnobyl działał w latach 1906–1926 w Żarkach, potem w Częstochowie. Przed I wojną światową w samej tylko Częstochowie istniały sztybłe grupujące zwolenników niemal wszystkich dynastii chasydzkich, począwszy od najbardziej wpływowych, jak cadycy z Ger (Gora Kalwaria k. Warszawy) czy Aleksander (Aleksandrow), ale także z Radomska, Kromolowa i innych⁶¹.

Spory pomiędzy ortodoksyjną i chasydzką większością, a wywodzącymi się z reguły z bogatszych rodzin tzw. postępowcami, czyli osobami dążącymi do zmian w życiu

⁵⁷ ⁵⁷ Brenner L., *The Rise of the Jewish Settlement in Czestochowa 1700–1939*, (in:) *The Jews of Czestochowa (Częstochowa, Poland), Translation of Tshenstokhover Yidn*, ed. R. Mahler, New York 1947 [online] <http://www.jewishgen.org/yizkor/Czestochowa/cze005.html#4> [15.04.2014]; *The Jews of Czestochowa. Coexistence – Holocaust – Memory/Żydzi Częstochowianie – współistnienie, Holocaust, pamięć*, red. J. Mizgalski, Częstochowa 2005, s. 123–127.

⁵⁸ N.A. Trojnickij (red.), *Pierwaja Wsieobszczaja pieriepis nasielienija Rossijskoj Impieri 1897 goda*, t. 56: *Pietrokwskaja gubernija*, Sankt Petersburg 1903, s. 3, 90–91, 94.

⁵⁹ *Pamiatnaja kniżka petrokowskoj gubernii na 1902 god*, Petrokow 1902, s. 212; *Pamiatnaja kniżka petrokowskoj gubernii na 1914 god*, Petrokow 1914, s. 170. Zelingera w Kłobucku zastąpił Icek Henocho Goldberg, Przysużera w Przyrowie Gersz Szilewicz.

⁶⁰ S. Wiech, *Miasteczka guberni kieleckiej*, s. 192.

⁶¹ Wiesław Paszkowski, *Na częstochowskim Cmentarzu Żydowskim*, [w:] J. Mizgalski, M. Soja (red.), *Tożsamość a stereotypy. Żydzi i Polacy*, Częstochowa 2014, s. 291–295; J. Mizgalski, *Życie codzienne Żydów w Częstochowie w II Rzeczpospolitej*, [w:] R. Szwed, W. Palus (red.), *Życie codzienne w Częstochowie w XIX i XX wieku*, Częstochowa 1999, s. 144–145.

żydowskim i sposobie odprawiania kultu, spowodował, iż ci ostatni wybudowali w 1893 roku w Częstochowie monumentalny gmach synagogi (tzw. Nowa Synagoga), przy której w 1900 roku założono Zgromadzenie Postępowej Synagogi w Częstochowie⁶². Dzięki wsparciu najbogatszych miejscowych Żydów, w tym Henryka Markusfelda, przy Nowej Synagodze działała szkoła kantorów prowadzona od 1906 do 1913 roku przez Abrahama Ber Birnbojma⁶³. W ramach gmin działały tradycyjne bractwa, takie jak arcybractwa pogrzebowe Chewra Kadisza, towarzystwa pielęgnowania chorych Bikur Cholim, niekiedy stowarzyszenia Bejs Lechem (zajmujące się prowadzeniem darmowych kuchni dla ubogich) oraz zapewniające nocleg przyjezdnym Żydom lub wyposażenie posagowe żydowskim pannom z biednych rodzin.

9. Od końca XIX wieku, a zwłaszcza po rewolucji 1905 roku, Żydzi w coraz większym stopniu włączają się w życie publiczne, czy to w ramach świeckich organizacji polskich lub rosyjskich czy organizując swoje własne. Najżywiej działalność społeczna i polityczna, wykraczająca poza tradycyjne ramy aktywności gmin wyznaniowych, rozwinęła się w Częstochowie. Ze względu na zakazy władz rosyjskich początkowo Żydzi, głównie wywodzący się z bogatszych, „zasymilowanych” rodzin, angażowali się w powstających stowarzyszeniach służących dobru wszystkich mieszkańców, takich jak oddziały ochotniczej straży pożarnej, do których obok Polaków należeli też Niemcy. Wspólnie należeli również do koł Polskiego Towarzystwa Esperantystów oraz organizacji i stowarzyszeń kredytowych, które np. w Częstochowie zarejestrowano w 1901 roku. W 1902 roku Żydzi stanowili w nich prawie połowę członków⁶⁴. Oprócz nich powstawały kasy zapomogowo-pożyczkowe, w Częstochowie założono taką w 1900 roku, a należeli do niej katolicy i prawosławni. W 1904 roku odmówiono legalizacji kolejnej kasy zapomogowo-pożyczkowej, bo wśród założycieli przeważali Żydzi⁶⁵. Członkami powstałego jeszcze przed rewolucją 1905 roku Częstochowskiego Towarzystwa Lekarskiego byli w dużej części Żydzi. Polacy, przy wsparciu nielicznych akulturowanych Żydów, zarejestrowali w 1907 roku Towarzystwo Lekarzy Polskich w Częstochowie.

Jako pierwsze samodzielne żydowskie stowarzyszenie zostało zarejestrowane w 1899 roku Żydowskie Towarzystwo Dobroczynne w Częstochowie, które prowadziło m.in. ochronkę dla dzieci, dom starców, a później wybudowało szpital, otwarty w 1913 roku⁶⁶. Obok działało podobne, skupiającego wyłącznie chrześcijan. W 1906 roku Polacy i Żydzi założyli Stowarzyszenie Wzajemnej Pomocy Pracowników Przedsiębiorstw Handlowych i Przemysłowych, którego liczba członków wzrosła z 83 do 241 w 1912 roku. W 1909 roku powołano Towarzystwo Pomocy Biednym Uczącym się Dzieciom Żydowskim, a w 1910 roku Stowarzyszenie Wzajemnej Pomocy Handlarzy i Rzemieślników Żydów w Częstochowie oraz Stowarzyszenie Wspierania Niezamożnych Handlarzy i Rzemieślników „Gemilas Chasodim” w Częstochowie⁶⁷. W mniejszych ośrodkach życie społeczne rozwijało się wolniej.

⁶² AP Kielce, Urząd Wojewódzki Kielecki, sygn. 3886. Por. W. Paszkowski, *Na częstochowskim cmentarzu*, s. 285–288.

⁶³ J. Sętowski, *Markusfeldowie. Wizerunek rodu częstochowskich przemysłowców, filantropów i społeczników*, [w:] *Żydzi Częstochowianie*, s. 226–232; J. Mizgalski, *Tożsamość polityczna polskich Żydów w XIX i XX wieku na przykładzie Częstochowy*, Częstochowa 2008, s. 263.

⁶⁴ W. Jaworski, *Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864–1914*, Sosnowiec 2006, s. 124.

⁶⁵ Podobnie było w Żarkach w 1900 i 1905 roku. Ibidem, s. 73–74, 131.

⁶⁶ M. Wyględowski, *Historia Szpitala im. L. Rydygiera*, [w:] L. Rudziński i in. (red.), *Jubileusz 75-lecia Szpitala Chirurgicznego im. dr Ludwika Rydygiera w Częstochowie*, Częstochowa 1988.

⁶⁷ W. Jaworski, *Przemiany legalnego życia*, s. 172, 184, 207.

W 1908 roku założone zostało Żydowskie Towarzystwo Muzyczno-Literackie „Lira”, którego długoletnim prezesem był Henryk Markusfeld. Należały do niego przede wszystkim osoby wykonujące wolne zawody i przemysłowcy, w dużym stopniu dążący do tzw. asymilacji, czyli akulturacji i integracji z otoczeniem, stawiając sobie za cel wspieranie działań promujących kulturę polską, częściowo także żydowską. Utworzono przy nim sekcję dramatyczną, aczkolwiek pierwsze żydowskie przedstawienia teatralne, wywodzące się z tradycji przedstawień purimowych, miały miejsce jeszcze w 1905 roku. Inna grupa amatorów powołała do życia stowarzyszenie Miłośnicy Żydowskiej Sztuki Teatralnej, które organizowało przedstawienia, przy pomocy zatrudnionego reżysera Hersza Gotajnera, aż do 1918 roku. Wiele przedstawień odbywało się w domu rodziny Wolbergów przy centralnej alei miasta. W 1915 roku urządzono tu teatr letni⁶⁸.

Rozwój życia społecznego był związany z przemianami w zakresie edukacji. Zgodnie z tradycyjnym modelem każdy Żyd płci męskiej po okresie nauki w chederze, elementarnej szkole religijnej, uczył się krocej lub dłużej w szkole wyższego stopnia (jesziwie). Chedery, prowadzone przez prywatnych nauczycieli (mełamedów), istniały w każdym znaczącym skupisku żydowskim. Często nauczycieli zatrudniały gminy żydowskie, które prowadziły też szkoły dla niezamożnych dzieci żydowskich (Talmud-Tora) oraz sale dla studiów ksiąg żydowskich (bet ha-midrasz). W samej Częstochowie w 1905 roku działało ok. 50 chederów, do których uczęszczało ok. 4 tys. uczniów, w 1912 roku naliczono 32 chedery⁶⁹.

Nauka nastawiona wyłącznie na treści religijne przestała w XIX wieku wystarczać, stąd bogatsze rodziny wysyłały swoje dzieci do szkół państwowych, a w drugiej połowie XIX wieku, wobec licznych czekających je tam utrudnień, zaczęto tworzyć odrębne szkoły elementarne z polskim albo rosyjskim językiem nauczania i nowoczesnym programem. Do wybuchu I wojny światowej udało się w Częstochowie uruchomić kilkanaście żydowskich szkół elementarnych, do których uczęszczało prawie tysiąc żydowskich dzieci. Otworzono też prywatne przedszkola, których w 1912 roku działało osiem⁷⁰. W 1897 roku założono Szkołę Rzemiosł dla Żydów, która kształciła mechaników, ślusarzy, stolarzy i elektryków. W innych miejscowościach regionu istniały jedynie żydowskie szkołki religijne, dzieci z bogatszych rodzin uczęszczały do szkół państwowych.

Z postępami edukacji związany był rozwój czytelnictwa książek i prasy. W drugiej poł. XIX wieku oddźwięk znajdowały wśród mieszkańców Częstochowy m.in. polskojęzyczne czasopisma wydawane w Warszawie („Jutrzenka”, „Izraelita”), na przełomie XIX i XX wieku docierały tu także ogóln żydowskie gazety wydawane w jidysz („Hajnt”, „Moment”). Zarówno inteligenckie, jak i robotnicze organizacje zakładały biblioteki gromadzące książki zarówno w języku polskim, jak i jidysz. Przed 1914 rokiem w Częstochowie zaczęły powstawać lokalne gazety żydowskie: „Czenstochower Reklamenblat” (w 1912 roku), robotnicza „Unzer Cajtung” oraz „Czenstochower Wochenblat” (w 1913

⁶⁸ M. Meducka, *Udział Żydów częstochowian w kulturze miasta*, [w:] *Żydzi Częstochowianie*, s. 189–191. Szerzej A. Pobratyn, *Kultura teatralna częstochowskich Żydów. Stan i perspektywy badań*, w niniejszej publikacji. Por. A. Jagodzińska, *Asymilacja, czyli bezradność historyka. O krytyce terminu i pojęcia*, [w:] K. Zieliński, *Wokół akulturacji i asymilacji Żydów na ziemiach polskich*, Lublin 2010, s. 15–31.

⁶⁹ Z. Jakubowski, *Częstochowscy Żydzi*, s. 16; Z. Grządzielski, *Z problemów opieki i kształcenia młodzieży żydowskiej w Częstochowie w latach 1912–1939*, [w:] *Z dziejów Żydów w Częstochowie*, s. 45.

⁷⁰ Ibidem, s. 46–62.

roku), później „Czenstochower Tagblat”⁷¹. Swoich prenumeratorów miała prasa wydawana w innych ośrodkach przez partie polityczne, zwłaszcza syjonistów, działających od końca XIX wieku, oraz Bundu, którego działalność uległa intensyfikacji w czasie rewolucji 1905 roku.

Po wybuchu wojny, a zwłaszcza zajęciu Królestwa Kongresowego przez Niemcy i Austro-Węgry, sytuacja Polaków i Żydów uległa dużej zmianie, m.in. ze względu na próby okupantów zmierzające do pozyskania mieszkańców dla swoich koncepcji politycznych. Miało to miejsce zwłaszcza po tzw. Manifeście Dwoch Cesarzy z 5 listopada 1916 roku zapowiadającym utworzenie Królestwa Polskiego, związanego z państwami centralnymi.

Rozszerzono znacznie zakres samorządów miejskich. W Częstochowie wiosną 1917 roku wyłoniono Radę Miejską na podstawie porozumienia partii polskich i żydowskich, 23 jej członków było narodowości polskiej, a 13 żydowskiej⁷². Zezwolono też na swobodną działalność stowarzyszeń, zwłaszcza dobroczynnych i oświatowych. W Krzepicach powstało Stowarzyszenie Żydowskiej Młodzieży, w Częstochowie m.in. Strzecha Dziecięca im. I.L. Pereca, zabiegająca o poprawę warunków życia dzieci przedszkolnych, oraz Towarzystwo Żydowskich Szkół Średnich i Powszechnych, które uruchomiło Gimnazjum Żeńskie i Gimnazjum Męskie, pod wspólnym kierownictwem.

Środowiska skłonne do akulturacji z kulturą polską prowadziły kursy dla analfabetów – Żydów, przy wsparciu władz miejskich⁷³. Otwarto w 1916 roku prywatną Szkołę Sztuk Pięknych, którą prowadził Perec Willenberg, uczeń Riepina i Gersona. W 1916 roku powstało też Syjonistyczne Stowarzyszenie Gimnastyczne, szybko przemianowane w Żydowskie Towarzystwo-Gimnastyczno-Sportowe⁷⁴. W maju 1916 roku, w rocznicę Konstytucji 3 maja, odbyła się prowadzona przez rabina Nahuma Asza uroczystość w synagodze, w czasie której po raz pierwszy pokazano przechowywane przez Żydów sztandary, przekazane im do ukrycia przez polskich żołnierzy wycofujących się spod Moskwy w 1813 roku⁷⁵.

⁷¹ J. Mizgalski, *Życie społeczne częstochowskich Żydów w XX wieku przed Holocaustem*, [w:] *Z dziejów Żydów w Częstochowie*, s. 252–253.

⁷² F. Sobalski, *Materiały do stosunków społeczno-gospodarczych Częstochowy w latach pierwszej wojny światowej*, „Ziemia Częstochowska” 17, 1991, s. 172–197.

⁷³ Przez co należy rozumieć nieznaną sobie języka polskiego, a nie brak znajomości czytania i pisania.

⁷⁴ J. Sętowski, *Z dziejów Żydowskiego Towarzystwa Gimnastyczno-Sportowego w Częstochowie (1915–1933)*, [w:] *Tożsamość a stereotypy. Żydzi i Polacy*, s. 255.

⁷⁵ „Goniec Częstochowski” nr 103 z 7 V 1916; *The Jews of Czestochowa*, s. 195–196.